

ԱՄԵՐԿՈՄԻ ԵՒ ՀԽՍՀ ԻՇԽԱՆՈՒԹԻՒՆՆԵՐԻ ՓՈԽՅԱՐԱԲԵՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ 1920ԱԿԱՆՆԵՐԻՆ

ՍՈՒՐԷՆ ԱՒԵՏԻՍԵԱՆ
suren-avetisyan@mail.ru

ՆԵՐԱԾՈՒԹԻՒՆ

Հայաստանի առաջին Հանրապետության խորհրդայնացումից յետոյ Ամերկոմի¹ գործունեությունը Խորհրդային Հայաստանում վերսկսուել է մեծ ծաւալով շարունակուել է: 1920ականների առաջին կեսին այն բաւականին լուրջ եւ դրական ազդեցութիւն է ունեցել Խորհրդային Հայաստանի ընկերատնտեսական կեանքի վրայ: Այդ աշխատանքները արդիւնաւէտ եւ բնականոն կազմակերպելու գործում լուրջ գործօն էր խորհրդային իշխանութիւնների աջակցութիւնը, որն հիմք հանդիսացաւ Ամերկոմի հետ կանոնակարգուած յարաբերութիւնների ձեւաւորման համար:

Ամերկոմի աշխատանքներն ընդգրկում էին թէ՛ որբանոցների սաների կեցութեան եւ դաստիարակութեան, թէ՛ գաղթականութեան աջակցման հարցերի, թէ՛ խորհրդային իշխանութիւնների հետ յարաբերութիւնների ձեւաւորման ու կարգաւորման տիրոյթները:

Հայաստանի ազգային արխիւում պահպանուող համապատասխան փաստաթղթերի եւ հրապարակուած աշխատութիւնների ուսումնասիրութեամբ տոյն յօդուածի շրջանակում վերլուծութեան են ենթարկուել եւ լուսաբանուել 1920ականներին Խորհրդային Հայաստանում Ամերկոմի գործունեութեան հիմնական ուղղութիւնները, առանձնայատկութիւնները եւ վեր է հանուել դրանց դերն ու կարեւորութիւնը երկրի հասարակական եւ ընկերային կեանքում:

ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ԻՇԽԱՆՈՒԹԻՒՆՆԵՐԻ ԿՈՂՄԻՅ ԱՄԵՐԿՈՄԻ ԳՈՐԾՈՒՆԷՈՒԹԵԱՆ ԱԶԱԿՑՈՒԹԻՒՆԸ

Հայաստանում խորհրդային կարգերի հաստատուելուց հաշուած օրեր անց՝ 1920 Դեկտեմբերի 14ին, Յեղկոմի նախագահ Սարգիս Կասեանը եւ արտաքին գործերի ժողկոմ Ալեքսանդր Բեկզադեանը հրահանգում են ՀՍԽՀ քաղաքացիական եւ զինուորական իշխանութիւններին ամէն կերպ աջակցել Ամերկոմի գործունեութեանը.

Ընդունելով Մերձաւոր Արեւելքի Օգնութեան Կոմիտէի գործունեութիւնը գաղթականական, որբական եւ ընդհանրապէս խնամատարական գործում օգտակար եւ անհրաժեշտ լինելը Խորհրդային Հայաստանում, ՀԽՍՀ յեղկոմը նրա գործունեութեան շարունակութիւնը եւ ընդարձակումը համարելով անպայման

¹ Մերձաւոր Արեւելքի Ամերիկեան նպաստամատոյց կոմիտէ (Ամերկոմ, Near East Relief) ստեղծուել է 1918ին, ԱՄՆի խորհրդարանի որոշմամբ, մինչ այդ գործող եւ առաջին համաշխարհային պատերազմից տուժած երկրներին օգնութիւն ցոյց տուող Հայաստանի եւ Սիրիայի Նպաստի ամերիկեան կոմիտէի հիմքի վրայ:

ցանկալի, խոստանում է նրան իր լիակատար աջակցությունը եւ հաաստիացնում է բռնագրաւումների դէմ:

Ուստի առաջարկում է ՀԽՍՀ բոլոր քաղաքացիական եւ զինուորական իշխանություններին ցոյց տալ նոյն Կոմիտէի վարիչներին հարկ եղած աջակցությունը իրենց գործունէութեան ընթացքում²:

Կասեանի կարգադրութեամբ Ալեքսանդրապոլի գաւառի յեղկոմի նախագահ Մաթեոս Տէր Գրիգորեանը լիազօրւում է բանակցելու Ամերկոմի ներկայացուցիչների հետ՝ կարգաւորելու Խորհրդային Հայաստանի տարածքում կոմիտէի գործունէութեան յետագայ ընթացքը³:

1920 Դեկտեմբերի 17ին Ամերկոմի ներկայացուցիչ բժիշկ Աշըրը (Clarence Ussher, 1877-1955) շնորհակալական նամակ է ուղարկում Խորհրդային Հայաստանի կառավարութեանը, որի մէջ, ընդգծելով իրենց գործունէութեան մարդասիրական նպատակները, մասնաւորապէս նշում է, որ յեղափոխութիւնը եւ երկրի իշխանութիւնների փոփոխութիւնը չպէտք է անդրադառնան Ամերիկայի եւ Ռուսաստանի բարեկամական յարաբերութիւնների վրայ, եւ քանի որ Հայաստանը Ռուսաստանի քոյր հանրապետութիւն է, ուստի նաեւ՝ Ամերիկա-Հայաստան յարաբերութիւնների վրայ: Աշըրն առաջարկում է, որ ցանկալի կը լինէր Հայաստանի եւ Ամերիկայի կառավարութիւնների միջեւ կնքուած տեսնել պաշտօնական համաձայնագրեր, դրանց տալ լայն հրապարակայնութիւն, որից, անկասկած, կը շահէին երկու երկրներն էլ⁴:

1921 Յունուարի 5ին Աշըրը նամակ է ուղարկում նաեւ Նիւ Եորք՝ Ամերկոմի կենտրոնական գրասենեակ՝ նշելով, որ նոր կառավարութեան հետ իրենց յարաբերութիւնները լաւ են, եւ խիստ անհրաժեշտ է, որ Ամերկոմը բանակցի Հայաստանի կառավարութեան հետ, քանի որ

...հազարաւոր նոր գաղթականների, որբերի, իրենց ծնողից բաժանուած սոված մանուկների դրութիւնը սոսկալի է. գաղթականները արագութեամբ ընկնում են անցեալ ձմեռայ դրութեան մէջ: Օգնութեան եւ որբախնամ աշխատանքների շարունակումը Երեւանում, Ալեքսանդրապոլում եւ Ղարաքիլիսայում անհրաժեշտ է⁵:

Հայաստանում խորհրդային իշխանութեան հաստատուելուց յետոյ Ամերիկայի կառավարութիւնը, բնականաբար, ակելի զգուշաւոր էր տարածաշրջանում իր դերակատարման մէջ, քանի որ փոխուել էին մինչ այդ գոյութիւն ունեցող պատմական ու քաղաքական պայմանները: Ընդ որում, այդ զգուշաւոր քաղաքականութիւնը որդեգրել էր նաեւ Խորհրդային Հայաստանը, քանի որ զգում էր, որ որբերին ամերիկացիների բարոյա-

² Հայաստանի ազգային արխիւ (ՀԱԱ), ֆ. 114, ց. 1, գ.22, թ. 2:

³ Նոյն, թ. 6:

⁴ ՀԱԱ, ֆ. 114, ց. 1, գ. 22, թ. 11:

⁵ ՀԱԱ, ֆ. 114, գ. 22, թ. 13:

հոգեբանական եւ կենցաղային դաստիարակութեան ոլորտում երկար ժամանակ թողնելը կարող էր խորհրդային երկրում հակասական հետեւանքներ ունենալ: Սակայն մի բան նաեւ անուրանալի ճշմարտութիւն էր, որ նորաստեղծ բոլշեւիկեան իշխանութիւնը ոչ մի հնարաւորութիւն չունէր կերակրելու ո՛չ գաղթականների, ո՛չ որբերի տասնեակ հազարների հասնող բանակը, որը համալրում էր անասելի արագութեամբ եւ բազմապատկւում օրէցօր: Ուստի միակ ճիշտ քայլը, որ այդ պահին կատարեց կառավարութիւնը, Ամերկոմի գործունէութիւնը երկարաձգելու ուղղութեամբ ընդունած որոշումն էր, մինչեւ որ ինքը կը կարողանար հոգալ իր բնակչութեան կենսապահովումը:

ՀԱՄԱՁԱՅՆԱԳՐԻ ԿՆՔՈՒՄԸ

Այս դրական թափին անմիջապէս հետեւում է նաեւ Մերձաւոր Արեւելքի Ամերիկեան նպաստամատոյց կոմիտէի եւ Հայաստանի կառավարութեան միջեւ 1922 Օգոստոսի 7ին կնքուած համաձայնագիրը, որը 23 կէտից բաղկացած ծաւալուն փաստաթուղթ էր եւ համապարփակ ընդգրկւումով ներկայացնում էր փոխադարձ գործակցութեան բոլոր մանրամասները⁶:

Համաձայնագրի առաջին կէտերում նշում է, որ Նպաստամատոյցը բարեգործական հաստատութիւն էր, քաղաքական եւ անձնական կամ նիւթական շահ չի հետապնդում, որ նրա դրամական միջոցները կուտակւում են կամաւոր հանգանակութիւնների հաշուին, որի նպատակն է

նպաստ հայթայթել եւ աջակցել հայրենադարձութեանը, օգնել որբերին եւ կարօտեալ ժողովրդին, նպաստել երկրի տնտեսական եւ աշխատանքային բարօրութեանը:

Այնուհետեւ արձանագրուել է, որ Նպաստամատոյցը համաձայն է իր միջոցներով առաւելագոյն չափով շարունակելու նպաստի այս ծառայութիւնը, օգնելու Խորհրդային Հայաստանի տարածքի բարգաւաճմանն ու տնտեսական առաջադիմութեանը:

Յետագայում Ջէյմս Բարթոնը (1855-1936) եւս յիշատակում էր «*խորհրդային պաշտօնեաների կողմից աճող համագործակցութիւնը*», որը Ամերկոմի Հայաստան վերադառնալուց յետոյ մէկ տարուայ ընթացքում յանգեցրեց մի պայմանագրի, որով

Կոմիտէին շնորհուեց այնպիսի զիջումներ եւ արտօնութիւններ, որոնց չէին արժանացնում որեւէ այլ օտարերկրեայ ընկերութեան կամ կազմակերպութեան⁷:

Հայաստանի կառավարութիւնն էլ իր կողմից պարտաւորուել է հնարաւորին աջակցել Նպաստամատոյցին եւ նրան տրամադրել շէնքեր ու տարածքներ, թոյլ չտալ, որ նրա աշխատանքներին միջամտեն տեղական կա-

⁶ ՀԱԱ, ց. 30, գ. 14. թթ. 8, 14:

⁷ Ն. Ներսիսեան, *Որբաքաղաքը*, Աշոտ Յովհաննիսեանի անուան հումանիտար հետազօտութիւնների ինստիտուտ, Երեւան, 2018, էջ 139:

ռավարման մարմինների աշխատակիցները, կոմիտեին պատկանող նպաստի բոլոր պաշարները եւ տեղական արտադրութիւնն ու սարքաւորումներն ազատել որեւէ կարգի տուրքերից կամ հարկերից: Կառավարութիւնը համաձայնել է նաեւ հոգալ Ամերկոմի ջրի, ելեկտրականութեան, հաղորդակցութեան եւ կապի, ինչպէս նաեւ Բաթումի նաւահանգստից բեռնատեղափոխման բոլոր ծախսերը:

Ուշագրաւ են յատկապէս համաձայնագրի 17րդ եւ 18րդ կէտերը.

...17. Կառավարութիւնը ժողովրդին կը ծանօթացնի Ամերկոմի գործելաոճին եւ նպատակներին, որպէսզի երկկողմ վստահութեան եւ համագործակցութեան երաշխիքներ քաջալերի՝ նպաստի գործունէութեան առաւելագոյն արդիւնաւետութիւնը ապահովելու համար:

18. Կառավարութիւնը Մերձաւոր Արեւելքի Նպաստամատոյց կոմիտէի ամերկացի պաշտօնեաներին տալիս է Անդրկովկասի տարածքում ազատ տեղաշարժուելու եւ բնակուելու իրաւունք, նրանց ազատում է խուզարկումներից, ձերբակալումից եւ արգելափակումից:

Ամերկոմը իր կողմից պարտաւորում է կառավարութեան պահանջով ազատել աշխատանքից եւ անհրաժեշտութեան դէպքում երկրից արտաքսել այն աշխատակիցներին, որոնք կարգազանց կը լինեն եւ կը միջամտեն երկրի քաղաքական կեանքին, կ'ոտնահարեն հանրապետութեան օրէնքները»⁸:

Համաձայնագիրը կազմուել է անգլերէնով եւ ռուսերէնով: Ռուսերէն բնագիրը ուղարկուել է Ռուսաստանի արտգործնախարարութիւն: 1922 Օգոստոսի 30ին Անդրֆեդերացիայի միութիւնների խորհուրդը չեղեալ է համարել այս համաձայնագիրը՝ արձանագրելով, որ Հայաստանը առանց Միութիւնների խորհրդի հետ հարցը քննարկելու իրաւունք չունի որեւէ արտասահմանեան կազմակերպութեան հետ պայմանագիր կնքելու⁹:

Հոկտեմբեր ամսին արտասահմանեան բարեգործական ընկերութիւններում Ռուսաստանի լիազօր ներկայացուցիչ Կարլ Լանդէրը կազմել է յուշաթերթ, որում մանրամասն շարադրուած է խորհրդային կառավարութեան դիրքորոշումը մարդասիրական օգնութեան ձեւերի եւ մեթոդների մասին¹⁰:

Սրան հետեւել է Նպաստամատոյցի կազմած յուշաթերթը¹¹, որից յետոյ՝ Նոյեմբերի 1ին, մէկ տարի ժամկետով կնքուել է համաձայնագիր¹² Ռուսաստանի եւ Ամերկոմի միջեւ, որը համարեա ոչնչով չի տարբերում չեղեալ համարուած համաձայնագրից, պարզապէս ստորագրող կողմերից մէկն արդէն Ռուսաստանի Խորհրդային հանրապետութիւնն է, իսկ համաձայնա-

⁸ ՀԱԱ, ֆ. 113, ց. 30, գ. 14, թ. 12:

⁹ Նոյն, ֆ. 113, ց. 38, գ. 24, թ. 16:

¹⁰ ՀԱԱ, ֆ. 113, ց. 38, գ. 27, թթ. 203, 211:

¹¹ Նոյն, թթ. 196, 200:

¹² Նոյն, թթ. 187, 193:

գիրն էլ յանձնարարելի փաստաթուղթ է դարձել նաեւ Անդրկովկասի հանրապետութիւնների համար:

Կառավարութիւնն Ամերկոմի որբախնամ գործունէութիւնը գնահատում եւ ընդունում էր, սակայն արդէն իսկ Սփիւռքի եւ տեղի պարբերական մամուլում տպագրուող յօդուածները, որոնցում քննադատական խօսք էր հնչում Ամերկոմի գործունէութեան՝ մասնաւորապէս կրթադաստիարակչական աշխատանքների եւ որբերի շահագործման մասին, որոշ զգուշաւոր վերաբերմունք էին ձեւաւորել նաեւ կառավարող շրջաններում, եւ թերեւս սա էր պատճառը, որ Ամերկոմի հետ 1922 Նոյեմբերին կնքուած պայմանագիրը դարձեալ վերանայուեց 1923 Յունուարի 24ին¹³, ապա՝ Փետրուարի 10ին¹⁴:

1923 Փետրուարի 10ին Թիֆլիսում Խորհրդային Հայաստանի կառավարութեան եւ Ամերկոմի միջեւ կնքուած նոր պայմանագրում փորձ է արուել շատ աւելի խիստ եւ հնարաւորինս ճշգրիտ ձեակերպումներ գտնել նախկին համաձայնագրերի որոշակի հարցերի շուրջ:

Ամենակարեւորն այն էր, որ այդ համաձայնագրով որբանոցների երեխաների կրթութեան եւ դաստիարակութեան գործը լիովին ենթարկում էր Խորհրդային մարմինների հսկողութեանը¹⁵:

Համաձայնագրի 4րդ կէտը ձեակերպուել է այսպէս.

Մերձաւոր Արեւելքի Ամերիկեան նպաստամատոյց Մարմնի գործունէութիւնը խստօրէն պէտք է սահմանափակուի օգնութեան գործով եւ ոչ մի դէպքում չի կարող քաղաքական, առեւտրական եւ կրօնական քարոզչութեան բնոյթ կրել: Մերձաւոր Արեւելքի Ամերիկեան նպաստամատոյցի մարմինը պարտաւորում է ԱՍՖԽՀ կառավարութեան պահանջով հեռացնել ծառայութիւնից եւ երբ հարկը պահանջէ Անդրկովկասեան Դաշնակցութեան սահմաններից դուրս վանել այն օտար պաշտօնեային, որ խախտում է այս յօդուածի տրամադրութիւնը եւ հանրապետութեան օրէնքները¹⁶:

Համաձայնագրում քննարկում էին նաեւ երեխաների կրթութեան, ներմուծուող ապրանքների մաքսային գնման եւ այլ հարցեր:

Հետաքրքիր է յատկապէս պայմանագրի 14րդ կէտը, որով ամրագրուել է Ամերկոմի՝ արտասահմանի հետ թղթակցութիւն ունենալու կարգը.

Փոստի պարկերը քննում են Թիֆլիսում ներկայացուցչութեան գրասենեակում եւ կնքում են ներկայացուցչութեան եւ Ամերիկեան մարմնի կնիքներով, ներկայացուցչի ձեռքով կամ նրանից լիազօրուած անձի միջոցով, որից յետոյ թղթակցութիւնը ուղարկում է Պաթում եւ առանց արգելքի յանձնում շոգենալին: Այս

¹³ ՀԱԱ, ֆ. 122, ց. 1, գ. 112, թթ. 14, 18:

¹⁴ ՀԱԱ, ֆ. 430, ց. 1, գ. 1280, թթ. 1, 6:

¹⁵ Յովիկ Մելիքսեթեան, *Արեւմտահայերի բռնագաղթը եւ սփիւռքահայերի հայրենադարձութիւնը Սովետական Հայաստան (1915-1940թթ.)*, Երեւան, 1975, էջ 98:

¹⁶ ՀԱԱ, ֆ. 430, ց. 1, գ. 1280, թ. 2:

կերպով կնքուած փոստային պարկերը ճանապարհի տեւողութեան ընթացքին անձեռնմխելի են եւ շոգենաւի վրայ երկրորդ անգամ քննութեան չպիտի ենթարկուին: Ամերիկեան կոմիտէն կ'երաշխատուէ, որ ոչ մի մասնաւոր նամակ իր փոստային ծրարներով չպիտի ուղարկէ...¹⁷:

Ստացուող փոստի քննութիւնը կատարելու էր կառավարութեան ներկայացուցիչը եւ նոր միայն յանձնելու Ամերկոմին:

1923 Փետրուարի 10ի համաձայնագրով Ամերկոմի ծառայողների վրայ տարածուած են նաեւ սովետական աշխատանքային օրէնսդրութեան հիմունքները: Եթէ մինչեւ 1922 Սեպտեմբերը Ամերկոմի 4500 ծառայողներից ոչ մէկը արհմիութեան անդամ չէր, ապա դրանից յետոյ նրանք եւս ընդգրկուած են արհմիութիւնների մէջ, եւ Ամերկոմի որբանոցներում ստեղծուած են տեղական կոմիտէներ (տեղկոմ), որոնք իրենց հերթին վերահսկում էին երեխաների հետ տարուող աշխատանքները¹⁸:

Ամերկոմի՝ 1923ի գործունէութեան վերաբերեալ Անդրֆեդերացիայի ժողկոմիսորիի ներկայացուցչի կազմած տեղեկագիրը լոյս է սփռում ստեղծուած իրադրութեան վրայ՝ մանրամասն ներկայացնելով այդ օգնութիւնից երկրի շահածն ու կորցրածը: Ըստ տեղեկագրի՝ 1923ի ընթացքում Ամերկոմը Հայաստանում պարէնով օգնել է 103,825 անձի, որբանոցներում պահել 4-17 տարեկան 27,362 որբ: Քննարկելով Ամերկոմի գործունէութիւնը՝ հեղինակը մասնաւորապէս ուշադրութիւն է հրաւիրում մի շարք հարցերի վրայ:

Նախ ընդգծում է, որ Ամերկոմի աշխատակիցների մէջ տիրում էր երկու մտայնութիւն. նրանց մի մասը գտնում էր, որ աշխատանքը Հայաստանում պէտք է շարունակուի, միւս մասը՝ ընդհակառակը: Վերջիններս գտնում էին, որ հիմնական գործունէութիւնը պէտք է ծաւալել Պարսկաստանում, Թուրքիայում, Յունաստանում: Արդէն Յունուար ամսից Ամերկոմը զգալի կրճատել էր իր գործունէութիւնը. 1922ի անձնակազմի 105 անդամներից 50ը վերադարձել էին Ամերիկա, կիսով չափ նուազել էր ներկրուող պարէնի ծաւալը, սրա մի մասն էլ արագօրէն սպառուած էր ներքին շուկայում՝ վաճառուելով մասնաւոր անձանց:

Միւս կողմից էլ Ամերկոմը պահում էր տեղացի աշխատողներից կազմուած հաստիքների ուռճացած համակարգ, որի համար միայն ստացուած օգնութիւնից 1923ին ծախսել է 61,000 դոլար: Բացի այդ, իր որբանոցներում գտնուող 15-17 տարեկան 7265 տղաներին եւ աղջիկներին կոմիտէն անվճար աշխատեցնում էր իր արհեստանոցներում եւ ստացած հասոյթը տնօրինում իր հայեցողութեամբ:

¹⁷ ՀԱԱ, ֆ. 430, ց. 1, գ. 1280, թ. 3:

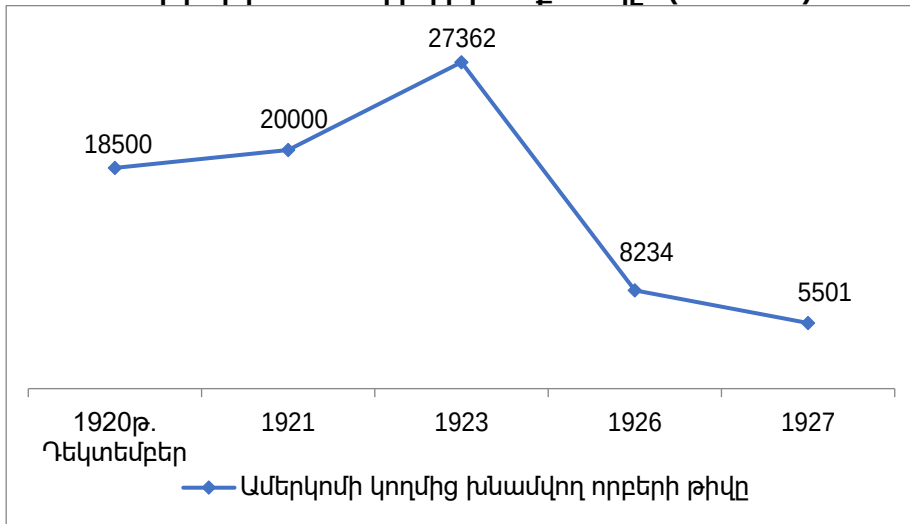
¹⁸ Մելիքսեթեան, էջ 99:

Տեղեկագրի հեղինակը առաջարկում է լուրջ ուշադրություն դարձնել այս ամէնին եւ համապատասխան հետեւութիւններ անել¹⁹:

ԱՄԵՐԿՈՍԻ ՅԱՐԱԲԵՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ ԻՇԽԱՆՈՒԹԻՒՆՆԵՐԻ ՀԵՏ

1924ին Ամերկոմը յայտարարում է, որ սկսելու է աստիճանաբար բեռնաթափել որբանոցները եւ կառավարութեանն առաջարկում է մտածել որբերի յետագայ ճակատագրի մասին: Սկսում է անցանկալի քաշքշուք նաեւ գոյքի, բժշկական օգնութեան, փոխադարձ աջակցութեան եւ այլ հարցեր կարգաւորելու ընթացքում²⁰:

Ամերկոմի խնամած որբերի թուաքանակը²¹ (1920-1927)

1924 Մարտի 24ին Անդրֆեդերացիայի ժողկոմխորիը որոշում ընդունեց 1923 Փետրուարի 10ին Ամերկոմի հետ կնքած համաձայնագիրը երկարացնել եւս մէկ տարով (մինչեւ 1925 Փետրուարի 10)՝ նախորդ համաձայնագրի 7րդ կէտում մասնակի շտկում կատարելու պայմանով: Վերջինս արգելում էր Ամերկոմին Խորհրդային Միութեան ներքին շուկայում իրացնել որեւէ ապրանք, զբաղուել առեւտրական գործունէութեամբ²²: Նոր պայմանագիրը ստորագրուել է Մայիսի 24ին: Ամերկոմի կողմից այն ստորագրել է Էր-

¹⁹ ՀԱԱ, ֆ. 113, ց. 38, գ. 30, թ. 98, 105:

²⁰ ՀԱԱ, ֆ. 113, ց. 38, գ. 42, թթ. 125, 148, 252, 261: Ֆ. 122, ց.1, գ. 508, թ. 10:

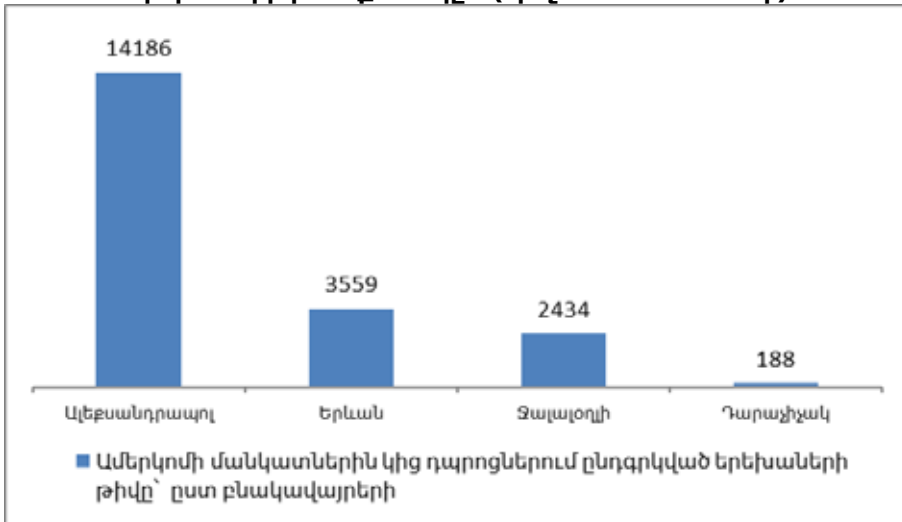
²¹ Ս.Ռ. Աւետիսեան, *Մերձաւոր Արեւելքի Ամերիկեան նպաստամատոյց կոմիտէի (Ամերկոմ) գործունէութիւնը Հայաստանում 1918-1930թթ.*, ՀՀ ԳԱԱ պատմ. ինստ., Երեւան, 2009, էջ 154-68, 178:

²² ՀԱԱ, ֆ. 113, ց. 38, գ. 42, թ. 128:

նեստ Եարթօն, անդրկովկասեան հանրապետութիւնների եւ Հայաստանի կողմից՝ Նարիման Տէր Ղազարեանը²³:

Սակայն 1924 Յուլիսից Ամերկոմը սկսեց թէ՛ որբանոցների, թէ՛ նրանց կից դպրոցների սաների ցրումը: Այս աշխատանքը կատարուել էր նաեւ 1923ի ամռանը, որի հետեւանքով արձակուել էին 5413 դպրոցական տարիքի երեխաներ: 1924 Յունուար-Յունիս ամիսներին որբանոցներն ու դպրոցները թողել էին 4324 երեխայ, իսկ ամռան ամիսներին նախատեսուում էր կրկնապատկել նրանց թիւը: Կառավարութիւնը փորձում էր իր հովանու տակ վերցնել այս երեխաներին՝ չափահասներին տեղաւորելով գիւղերում եւ փոքր արհեստանոցներում, աւելի փոքրերին ընդգրկելով պետական դպրոցներում: Սակայն արձակուող որբերի քանակը աճում էր անասելի աւրագութեամբ, իսկ պետութիւնը ուղղակի հնարաւորութիւն չունէր զբաղուելու բոլորի ճակատագրով:

Ամերկոմի մանկատներին կից գործող դպրոցներում ընդգրկուած երեխաների թուաքանակը²⁴ (մինչեւ 1923 Յունուար)

Այն, որ Ամերկոմն արագ եւ հետետողականօրէն կրճատում էր իր գործունէութիւնը, արդէն կասկած չէր յարուցում, մանաւանդ որ Նպաստամատոյցի պաշտօնեաները բազմաթիւ գրութիւններով տեղեկացնում էին, որ Ամերիկան եւ նրա ժողովուրդը եւս յայտնուել են տնտեսական անբարենպաստ պայմաններում, որ կոմիտէն աշխատում է պարտքերով, եւ հանգանակած նպաստը այլեւս բաւարար չէ մեծածաւալ գործունէութիւն վարելու համար:

²³ ՀԱԱ, ֆ. 122, ց. 1, գ. 508, թթ. 13, 15:

²⁴ Աւետիսեան, էջ 164:

Հայաստանի կառավարութիւնը սկսում է բանակցել Ամերկոմի հետ, որպէսզի վերջինս ստեղծի յատուկ յանձնաժողով, որը մշակի եւ կառավարութեանը ներկայացնի իր յետագայ գործունէութեան մանրամասն ծրագիրը՝ նշելով ազատութիւնը որբերի ճշգրիտ թիւը եւ արձակման ստոյգ ժամանակացոյցը²⁵:

Խորհրդային կառավարութեան միջոցներով 1923-26 ընթացքում յաջողութեամբ որբանոցներից դուրս բերել եւ աշխատանքի տեղաւորել աւելի քան 15,000 մեծահասակ որբերի²⁶: Ստանալով անհրաժեշտ նիւթական միջոցներ՝ նրանք տեղաւորում էին գիւղերում, գործարաններում, ֆաբրիկաներում եւ արհեստանոցներում: Որբանոցներից դուրս եկող մեծահասակ որբերի համար ստեղծում են նաեւ միջանի աշխատանքային մանկական գաղութներ, որտեղ նրանք զբաղւում էին հողագործութեամբ կամ արհեստագործութեամբ:

ԵԶՐԱԿԱՅՈՒԹԻՒՆ

Այսպիսով, 1920ականների առաջին կէսին Խորհրդային իշխանութիւնների եւ Ամերկոմի յարաբերութիւններն արդէն իսկ 1922ի երկկողմ համաձայնագրերով կանոնակարգուել էին: Նշուած ժամանակաշրջանում Ամերկոմի կողմից խնամուող որբերի թիւը հասնում էր 27,362ի, որը ինքնին վկայում է այդ դժուարին ժամանակաշրջանում կատարուած մեծածաւալ աշխատանքի մասին՝ լուսաբանելով նաեւ մի շարք հիմնախնդրային հարցեր:

Ամերկոմի կողմից գաղթականութեանը եւս տրամադրուել է մեծածաւալ աջակցութիւն, որի պահանջը 1920ականների սկզբին առաջնային հրամայական էր:

Ամփոփելով Ամերկոմի գործունէութիւնը Խորհրդային Հայաստանում, միանգամայն պարզ է դառնում, որ այն իր զգալի դրական ազդեցութիւնն է ունեցել ընկերատնտեսական վիճակի բարելաման գործում:

²⁵ ՀԱԱ, ֆ. 113, ց. 38, գ. 98, թ. 93:

²⁶ Մելիքսեթեան, էջ 100:

RELATIONS BETWEEN THE AUTHORITIES OF THE
ARMENIAN SOVIET SOCIALIST REPUBLIC AND THE AMERICAN COMMITTEE FOR
RELIEF IN THE NEAR EAST (ACRNE) IN THE 1920S
(SUMMARY)

SUREN AVETISYAN
suren-avetisyan@mail.ru

In the first half of the 1920s, the activity of the American Committee for Relief in the Near East (ACRNE) had a relatively serious and positive impact on the internal life of Soviet Armenia. The support of the Soviet authorities was a serious factor in the effective and normal organization of those works, which were the basis for the formation of regulated relations with ACRNE.

ACRNE's work covered the domains of: the living and upbringing of children in orphanages, issues of emigrant support, and the formation and regulation of relations with the Soviet authorities.

The formation of relations with the Soviet authorities was regulated by an appropriate agreement, which had a positive effect on the implementation of activities.

Summarizing the activities of ACRNE in Soviet Armenia, it becomes quite clear that the latter had a positive impact on the improvement of the socio-economic situation.